

ՔԱՐՏԱՇՅԱՆ ԱՆԱՀԻՏ

(ԵՊՀ)

ԴԵՐՍԻՄԸ ԵՎ ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՆ

Քեմալական թուրքիան հանրապետություն հռչակվելուց հետո անգամ հավատարիմ մնաց Օսմանյան կայսրության ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ հետևողականորեն իրականացրած ծուլման և ոչնչացման քաղաքականությանը: Արդյունքն եղավ այն, որ թուրքիայում ծայր առան մի շարք ապստամբություններ: 1936թ. ապստամբության կրակն ընդգրկեց նաև Դերսիմը:

Դերսիմը, շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի, երկար տարիներ եղել է կիսաանկախ վիճակում և դրանով իսկ մշտապես լարվածության մեջ պահել թուրքական կառավարությանը: Երբ թուրքական կառավարությունը Դերսիմում ևս փորձեց իրագործել իր ուժացման քաղաքականությունը, հանդիպեց համառ դիմադրության: Դերսիմը մշտապես եղել է ընդվզումների օջախ և կարևոր օղակ է եղել մոր ընդվզումների և խռովությունների շղթայում:

Դերսիմի նահանգն ընկած է Բարձր Հայքի արևմտյան մասում՝ Էրզլումի, Խարբերդի և Տիգրանակերտի միջև: Այն արևելքից սահմանակից է Էրզրումին և Մուշին, արևմուտքից՝ Արևմտյան Եփրատին (Քսրա Սու). հյուսիսում՝ Երզնկային և Քեմալին, իսկ հարավում՝ Խարբերդին և Արածանի գետին: Դերսիմի հարավային մասը (Չարսանջակ) դաշտային է, իսկ հյուսիսայինը՝ լեռնային¹:

Սինչև XIX դարի 70-ական թթ. Դերսիմը վարչական ստումով եղել է նահանգ, որտեղ գոյություն են ունեցել քրդական մանր իշխանություններ (հյուքյումեթություն): 1878թ. սուլթանի հրամանագրով այն միացվել է Խարբերդի նահանգին՝ որպես գավառ: Նույն հրամանագրով Դերսիմը բաժանված էր հետևյալ գավառակների՝ Չարսանջակ, Մծկերտ, Քըզըլքիլիսե, Չմշկածագ, Փախ, Օվաջըղ, Խուշիշան: Ըստ վիճակագրական աղբյուրների՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին բնակչության թիվը հասել է

200 հազարի. որի 45 %-ը կազմել են հայեր². իսկ մնացածը՝ քրդեր և զազաներ. որոնք հայերի հետ ապրում էին հաշտ ու խաղաղ³:

Քեմալական թուրքիայի՝ ազգային վտարամասնությունների նկատմամբ հետևողականորեն իրականացրած ուժացման քաղաքականության պատասխանն էր նաև 1920-1930-ական թթ. տեղի ունեցած քղապական մի շարք զանգվածային ապստամբությունները: Քեմալական կառավարությունը, ճնշելով 1925թ. շեյխ Սալիդի և 1927-31թթ. Արարատի քրդական ապստամբությունները, 1937թ. սկսեց գործողություններ ծավալել ընդվզումների երրորդ օջախի՝ Դերսիմի դեմ:

Դերսիմը, շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի և իր բնակիչների լմբոստ ոգու. երկար դարեր գտնվել է կիսանկախ վիճակում: Եվ թուրք կառավարողների ամեն մի բռնարարը, և՛ ունեցածություն, դեռևս XVIII դարից սկսած. առաջ է բերել դերսիմցիների զինյալ ընդվզում և հակահարված⁴:

Օսմանցին Դերսիմի մասին միայն պատերազմի ժամանակ էր հիշում և ֆեռդալների միջոցով հարկ և զինվոր էր հավաքում: Գլխավոր վալի Քեմալ Բարդաքն ասում է. «Կառավարությունը 400 տարուց ի վեր Դերսիմ մուտք չի գործել: Յուրաքանչյուր դերսիմցի ստիպված է եղել դիմել գեներլի՝ կյանքն ու ունեցվածքը պաշտպանելու համար»⁵:

XX դարի սկզբին Դերսիմում ծայր են առնում մի շարք ընդվզումներ: 1920թ. նոյեմբերին Հոգաթում (Դերսիմի կենտրոն) կայացավ Դերսիմի և Չնշկածազի քուրդ ղեկավարների ժողով, որտեղ որոշվեց համախմբել ուժերը՝ ազգային իրավունքներ ձեռք բերելու համար: 1920թ. նոյեմբերի 15-ին ժողովի մասնակիցներն Անկարայի կառավարությանը նոտա են հալում, որով պահանջում են Էյլսզիզի, Մադաթիայի, Սվասի և Երզնկայի բանտերից ազատ արձակել բոլոր քուրդ բանտարկյալներին, թուրք պաշտոնյաներին ետ կանչել այն շրջաններից, որտեղ քրդերը մեծամասնություն են կազմում. անմիջապես Քոչքիդիի շրջանից հանել թուրքական զորքերին:

Ի պատասխան այս նոտայի՝ Անկարայի կառավարությունը Էյլսզիզից պատվիրակություն է ուղարկում Դերսիմ, վերջինս, քրդերի պահանջներն արդար համարելով, խորհուրդ է տալիս չընդվզել: Կառավարությունը հայտարարեց նաև, որ Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովում Դերսիմի պատգամավոր են նշանակվել Մաչո աղան, Դիափ աղան, Քանգո օղլու Ահմեդ Ռեմիզը և հազարապետ Հ. Հայրին⁶:

Փաստորեն. այս քայլին դիմելով՝ Անկարայի կառավարությունը վերածում էր կասեցնել Դերսիմի ընդվզումը, իսկ այս պատգամավորներն

Անկարայի ձեռքում գործիք դարձան: Այնուամենայնիվ, Դերսիմում շարժումը չդադարեց. և մտահոգվելով Դերսիմի դրությամբ՝ կառավարությունն անհրաժեշտ համարեց գործերի մի մասը հունական ռազմաճակատից խանել և ուղղել քրդերի դեմ: Բացի այդ Էլյազիզում և Էրզրոմում զգալի ուժ կենտրոնացրեց՝ նպատակ ունենալով խոչընդոտել շարժման տարածմանը դեպի հյուսիս և արևելք:

1921թ. գարնանը կառավարությանը հաջողվեց. խռովարարների մեջ տարածայնություններ առաջացնելով. մասնատել վերջիններիս ուժերը և ճնշել ապստամբությունը: Չնայած որ թուրքական կառավարությանը հաջողվեց ճնշել առաջին խռովությունը Քոչքիլի-Դերսիմ շրջանում. սակայն չկարողացավ ամբողջովին իրեն ենթարկել Դերսիմի ցեղերին:

1930-ական թթ. սկզբներին թուրքական իշխանությունները որոշեցին վերջնականապես հսկողություններ դերսիմցիներին: Դրա համար կառավարությունը Դերսիմում տնտեսական կյանքի զարգացմանը նպաստելու քողի տակ ձեռնարկեց մի շարք սահմանափակումներ՝ դերսիմցիներին զրկելով ինքնուրույնությունից և նրանց օգտագործելով՝ որպես իրենց տարածքում ընթացող շինարարական աշխատանքների էժան բանվորական ուժ: Առավել ծանրակշիռն, անշուշտ, քննականների՝ դերսիմցիներին ուժացնելու քաղաքականությունն էր: Այն իրագործելու համար դերսիմցիները պետք է տեղահանվեին և վերաբնակեցվեին Փոքր Ասիայի արևմտյան տարբեր շրջաններում: Այս ծրագիրը Դերսիմում կամ, ինչպես քննականներն էին վերանվանել, Թունջեղիում մեծ հուզումների տեղիք տվեց⁸:

Դերսիմում իրադրությունը բարդացում է հատկապես սկսած 1936 թվականից: 1930-ական թթ. կեսին թուրքական կառավարությունը որոշում է վերջնականապես հնազանդեցնել Դերսիմի կիսանկախ ցեղերին: Իշխանությունները Դերսիմի «ինքնավարությանը» վերջ տալու համար սկսեցին ձեռնարկել ռստիկանական-վարչական միջոցառումներ՝ «զաղափարական հենքի վրա»: Դերսիմում տարրական դպրոցներում դասավանդումը կատարվում էր թուրքերենով, որպեսզի զազաները, որոնք «մոռացել էին իրենց նախնիների լեզուն», այս կերպ «հաղորդակից դառնային» թուրքական մշակույթին: Խստիվ արգելվում էր ազգային հագուստ կրել և երգել ազգային երգեր: Կառավարությունը փորձում էր նաև դերսիմցիներին հարկատու դարձնել: Վերջիններս, որոնք մինչ այդ հարկ չէին վճարում, իրենց դժգոհությունն արտահայտեցին: Քանի որ

հարկերի վճարումը և հողերի բռնագրավումը մեծ դժգոհություն առաջացրեց. կառավարությունը. Էյլազիզի փողոցներում մի խումբ ուկրաինացիների կախաղան բարձրացնելով, փորձեց սարսափի մթնոլորտ ստեղծել: Այս ամենը դերսիմցիների բացահայտ դիմադրության ամիսը հանդիսացավ: Շուտով ողջ Դերսիմը հայտնվեց ապստամբության կրակի մեջ: 1936թ. Դեմալ Աթաթուրքի առաջարկությամբ Դերսիմի հարցը մտցվում է ԹԱՄԴ-ի օրակարգ՝ փակ նիստով⁹:

1937թ. հունիսի 18-ին վարչապետ Ի. Ինոնյուն Նախարարների խորհրդի ժողովում. որին մասնակցել է նաև Գլխավոր շտաբի պետ Ֆեզի Չաքմաքը. պարզաբանեց դերսիմցիների համար նախատեսված բարեփոխումների ծրագրի էությունը: Ծրագրով նախատեսվում էր Դերսիմում կառուցել ճանապարհներ. կամուրջ. դպրոց և գորանոց, կարգավորել զինվորական և հարկային գործերը, արմատախիլ անել շեյխությունները և աղայությունները. Դերսիմն ավագակային որջի վերածողներին աքսորել արևմտյան շրջաններ. որտեղ պետք է դառնային «պատվավոր և կրթված» քաղաքացիներ: Առանց Նախարարների խորհրդի թույլտվության ոչ ոք չէր կարող բնակվել Դերսիմում¹⁰:

Դերսիմի ցեղերի առաջնորդ Սեիդ Ռիզան կարողանում է համախմբել աշիրեթների մի մասի ուժերը և միասնական ճակատ ստեղծել թուրքական բանակի դեմ՝ թեև դեռևս պահպանվել էին միջցեղային հնարմատ քշմամանքն ու երկպառակությունը¹¹:

Տեղական իշխանությունը, տեսնելով, որ դերսիմցիները որոշակի միասնություն են ձեռք բերում, ապստամբության շրջան է ուղարկում տեղեկատվական գրասենյակի պետ, շտաբի սպաներից Շեֆքեթ փաշային՝ այնտեղ քայքայիչ աշխատանքներ կատարելու նպատակով: Թուրքական իշխանությունները խորամանկորեն օգտագործում են Դերսիմի ցեղերի միջև եղած սուր հակասությունները՝ բորբոքելով հին կենցաղային վեճերը, իսկ ոստիկանական գործակալներն ընտրում են Դերսիմի վերնախավից առանձին բեկերի ու աղաների, նրանց դարձնում գործիք և իրականացնում ջլատման քաղաքականություն: Հարկ է նշել, որ Դերսիմի անկման գլխավոր պատճառներից մեկը ցեղերի անմիաբանությունն էր:

1937թ. ամռանը Դերսիմում ռազմական գործողությունները նոր թափ ստացան: 1937թ. հուլիսի 1-ին թուրքական կանոնավոր բանակն

երկրային անգամ արշավում է 'Դերսիմ: Շուտով թուրքական կողմը դիվանագիտական մի նոր խաղ է սկսում՝ հրավիրելով Սելիկ Ռիզային քանակությունների: 1937թ. սեպտեմբերի 5-ին Սելիկ Ռիզան (շրգակյալում դավադրաբար ձերբակալվում է իր հետ ժամանած 11 ցեղապետերի հետ միասին: Նրանք դատապարտվում են մահապատժի¹²: 1938թ. կեսերին Դերսիմը դեռ չալուսակում էր դիմադրել թուրքական հարձակումներին: Նույն թվականի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին երկար ինքնապաշտպանությունից հետո Դերսիմը վերջնականապես պարտվեց:

Այսպիսով, ուսումնասիրելով 1936-1938թթ. Դերսիմի ապստամբության պատճառները՝ եկանք հետևյալ եզրահանգումների.

1936-1938թթ. Դերսիմի ապստամբությունը միայն որոշ վերապահումով կարելի է համարել ազգային-ազատագրական: Իրականում այն գոյության համար մղվող պայքար էր: Կարելի է նշել մի շարք պատճառներ, որոնց արդյունքում ապստամբությունը չվերաճեց ազգային-ազատագրական պայքարի.

1. Ապստամբության ղեկավարները (Թուրքիայի ներսում առանձին ինքնուրույն միավոր ստեղծելու որևէ ծրագիր չունեին:
2. Դեռևս աշիրեթները դուրս չէին եկել ցեղային մակարդակից, և ցեղապետերը տուրք էին տալիս անձնական շահերին:
3. Թուրքական կողմը թվային առավելություն ուներ և, բացի այդ, լավ սպառազինված էր:
4. Եվ վերջապես, գործեց թուրքական նենգադավ մեքենան՝ ապստամբության ղեկավարների միջև սերմանելով երկպառակություն:

Դերսիմի անկումը մի քանի տասնամյակով կասեցրեց քրդական շարժումները Թուրքիայի ներսում:

ANAHIT KARTASHYAN

(YSU)

DERSIM AND KEMALIST TURKEY

With regard to national minorities the Kemalists are the direct descendent of the Ottoman Empire. The policy of reactionary circles regarding the assimilation of ethnic minorities found its absolute expression after the Lausanne conference. In a

consequence of this policy in Turkey mass revolts have begun. In 1936-1938 Dersim has risen also. Dersim due to the geographical location many years was to the floor independent and the same constantly for the Turkish republic was head pain. When the Turkish government began to carry out it an assimilate policy in Dersim, met strong resistance. Dersim always was a hearth revolt and always was a major link in a chain of revolt.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Երևանեան Գ., Պատմութիւն Չարսանճագի հայոց. Պէյրութ, 1956, էջ 76:
2. Գ. Երեանյանը, իր աշխատության մեջ գրում է, որ հնում Դերսիմը եղել է հայաբնակ. իսկ XVII-XVIII դարերից այստեղ բնակություն են հաստատել զազանները, քրդերն ու քուրքերը (Երևանեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 76):
3. Համաձայն քրդագիտության մեջ եղած տեսակետների՝ ա) քրդերը և զազանները նույնացվում են բ) զազանները համարվում են ազգային ինքնություն միավոր: Խորհրդային և արևմտյան մի շարք գիտնականներ (Վ. Նիկիտին, Մ. Հասրաթյան, Մ. Լազարև և այլք) զազաններին ազգային ինքնություն միավոր չեն համարում, սակայն զազանների կրոնը, լեզուն և կենցաղը հակառակն են ապացուցում: Պրոֆեսոր Գ. Ասատրյանը գրում է. «Ջազանները քրդերից տարբերվում են կրոնով (ի տարբերություն քրդերի, որոնք շաֆիի ուղղության սուննի մահմեդական են, զազանները դավանում են ծայրահեղ շիականության մի ուղղություն, որը զգալի չափով կրել է տեղական և քրիստոնեական հավատների դրոշմը) և լեզվով, չնայած որ և՛ քրդերենը, և՛ զազաներենը պատկանում են հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի իրանական ճյուղի հյուսիսարևմտյան ենթաճյուղին» (Ասատրյան Գ., Ջազանների ավանդական աշխարհայացքը, Իրան-Մամէ, Եր., 16-17 (1995-1996), էջ 38):
4. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Հ. 21, Եր., 1988, տե՛ս Դերսիմ, էջ 93:
5. Սահակյան Լ., Դերսիմը 1930-ական թթ., Փյունիկ հմ. 16, Եր., 1991, էջ 11:
6. Akar H., Dersim-Civarik İki Uçlu Yaşam, İstanbul, 1998, s. 113.
7. İnal İ. H., Osmanlı Tarihi, İstanbul, 2007, s. 528-529.
8. Dersimi N., Kürdistan Tarihinde Dersim, Halep, 1952, s. 242.
9. Гасратян М. А., Курды Турции в новейшее время, Ер. 1990, с. 186-187.
10. <http://hyetert.com/vazi3.asp?s=1&ld=437&Dilld=1>
11. Սահակյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 7:
12. Лазарев М. С., Мгон Ш. Х., История Курдистана, М., 1999, с. 291.